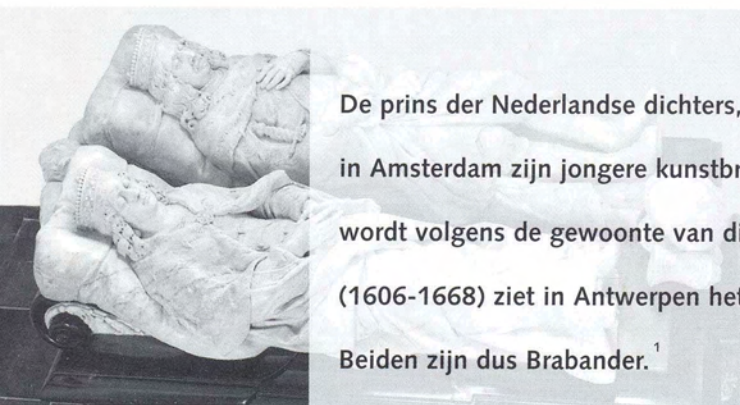

Bosch meesterwerk van Aert Quellyn

Het praalgraf te Bokhoven

Theo Hoogbergen

De prins der Nederlandse dichters, Joost van den Vondel, in 1587 in Keulen geboren, ontmoet in Amsterdam zijn jongere kunstbroeder, de beeldhouwer Aert Quellyn, de Oude. Zijn naam wordt volgens de gewoonte van die dagen verlatijnd tot Artus Quellinus. Deze Quellyn (1606-1668) ziet in Antwerpen het levenslicht, evenals de ouders van Joost van den Vondel. Beiden zijn dus Brabander.¹

Quellyn geniet op dat moment grote faam als beeldhouwer. Hij geldt als de belangrijkste vertegenwoordiger van de Vlaams-Brabantse barokkunst en is sterk beïnvloed door de stijl van de Antwerpse schilder Petrus Paulus Rubens (1577-1640). Die bekendheid als vermaard beeldhouwer is voor het stadsbestuur van Amsterdam en zijn bouwmeester Jacob van Campen in 1650 aanleiding om hem de eervolle opdracht te gunnen alle sculpturale decoraties te vervaardigen voor het nieuwe stadhuis (tegenwoordig het paleis op de Dam). Zijn twee grote tympanons met de zes beelden die deze flankeren en de vierschaar in de binnenversiering vallen daar - met nog tal van andere objecten - nu nog te bewonderen. Die omvangrijke opdracht eist van Quellyn tussen 1651 en 1665 vaak zijn aanwezigheid in de hoofdstad. Hij werkt er in een eigen atelier. Vondel heeft zich zeker niet aan dichterlijke overdrijving schuldig gemaakt, wanneer hij Quellyn een *Nederlantschen Fidas* noemt en *het licht der beelthouwerij onzer eeuw*.² Phidias uit Athene (vijfde eeuw v. Chr.) gaat door voor de beroemdste Griekse beeldhouwer aller tijden. Vondel schrijft het volgende, wat cryptische gedichtje op de beeldhouwer Quellyn, naar aanleiding van een schilderij van de Amsterdamse schilder Stockade:³

*Stockade maelde aldus de helft' van 't zichtbre deel
van Artus Fidas. waerom hem niet geheel,
of teffens lyf en ziel, zijn kunst met al haer voncken ?
Zoo heeft Quellyn zich zelf in marmer uitgekloncken.*

Ik veronderstel, dat de schilder Stockade van de beeldhouwer Quellyn alleen kop en buste heeft geportretteerd, dus voor de helft, terwijl Quellyn in al zijn marmeren schepingen, naar het oordeel van de dichter, niet alleen lijf en

ziel van zijn personages uitdrukt, maar daarin ook nog eens zijn kunst in al haar facetten.

Een van diens meesterwerken, een schitterend praalgraf, bevindt zich, sinds het midden van de zeventiende eeuw, in onze gemeente en wel in Bokhoven, het fraai gelegen, historische ministaatje, aan de linker Maasoever, op 9 kilometer van de oude binnenstad. In 1922 met Engelen verenigd vormt het dijkdorp Bokhoven, toen ongeveer 200 hectaren groot, sinds de annexatie in 1971 een integrerend onderdeel van 's-Hertogenbosch. Wat gebeurt er allemaal vóór het beroemde praalgraf van baron Engelbert II van Immerzeel en zijn vrouw Helena de Montmorency, in Antwerpen door Aert Quellyn vervaardigd, in Bokhoven geplaatst wordt?

De heerlijkheid Bokhoven

De naam Bokhoven verschijnt al vroeg op een lijst van leenmannen. En wel in 1312. Een norbertijner kanunnik uit het nabijgelegen klooster Berne (bij Heusden) is er in 1369 pastoor. Vier jaar eerder is Bokhoven als leengoed opgedragen aan het prins-bisdom Luik. Alleen met het prinsdom Luik heeft het te maken en langs die weg vormt het een achterleen van de Duitse keizers.⁴ In 1499 verheft Maximiliaan van Oostenrijk de heerlijkheid tot een vrije baronie met eigen rechtspraak in civiele en criminele zaken. In 1640 betitelt keizer Ferdinand III Engelbert II van Immerzeel als 'graaf van Bokhoven en van het Heilige Roomse rijk' (op de epitaaf in Bokhoven staat die titel ook tweemaal vermeld: S.R.I. (sacri romani imperii)).

Na de inname van Den Bosch in 1629 geniet Bokhoven als een enclave tussen Brabant, Gelre en Holland, bescherming van de prins-bisschop van Luik. Het miniatuursoeverein staatje blijft, ook na de Vrede van Munster in 1648,

buiten de rechtsmacht van de Staten-Generaal. Het vormt voor katholieken een welkome gelegenheid om in het openbaar godsdienstige gebruiken ongestoord te handhaven. Die kunnen er sinds 1629 vanuit Staats gebied hun kinderen laten dopen en ze trouwen er ook. Een processieverbod heeft het nooit gekend.

In 1794, bij de inval van de Franse troepen onder generaal Charles Pichegru, eindigt voor Bokhoven feitelijk de status van vrije heerlijkheid. Het kasteel wordt grotendeels verwoest en het voormalige graafschap komt in 1800 onder het bestuur van de Bataafse Republiek. Sinds 1815 is het een kleine armlostige, maar zelfstandige gemeente in het nieuwe koninkrijk der Nederlanden.

Oprichting voor een grafmonument

In 1570 komt de heerlijkheid Bokhoven voor de duur van bijna twee eeuwen in het bezit van het Zuid-Nederlandse geslacht Van Immerseel Van Lier. Gravin Helena de Montmorency overlijdt op 13 juli 1648 en haar man, graaf Engelbert II van Immerseel op 26 september 1652.

Op 5 juni 1648 is weliswaar de Vrede van Munster gesloten, maar beiden vertrouwen de politieke en godsdienstige situatie allerminst. Nauwelijks een maand vóór het overlijden van Helena hebben beide echtelieden immers bij testament bepaald, dat zij in Bokhoven begraven willen

worden, op een plaats waar de langstlevende dit wenst. Daarom voegen zij aan het pas gemaakte testament, 12 dagen later, een codicil toe, waarin zij 'om goede Redenen hen daertoe moverende' vastleggen, dat zij toch maar liever in de (katholieke) stad Antwerpen begraven willen worden en wel in de kerk van de Predikheren (de huidige Pauluskerk), waar de langstlevende van hen beiden 'eene sepulture, tsy van kelder tombe oft anderszins zou laten maken'.

De graaf heeft - misschien door een ernstige ziekte van zijn vrouw? - wel heel snel aan deze nadere bepaling uitvoering moeten geven. Helena sterft namelijk op 13 juli 1648 en wordt volgens haar wens in Antwerpen op het kerkhof begraven. Bijna een jaar later, op 20 juni 1649, geeft de graaf de Antwerpse beeldhouwer Aert Quellyn opdracht een praalgraf te leveren voor de Pauluskerk. Hij tekent een contract, waarin de maten (215 cm. lengte x 120 breedte x 130 hoogte), de keuze van de marmersoorten, de prijs en de levertijd van één jaar precies staan omschreven. De eerste schetstekening, 'een ruigh bewerpt' met zijaanzicht, uiteraard alleen met de beeltenis van Helena, maar wel al met de helm van haar man, krijgt de graaf onder ogen. Die schets bevindt zich nog in het archief van de norbertijner abdij te Heeswijk. Quellyn heeft het praalgraf (van hen beiden) kennelijk bestemd

Ontwerptekening uit 1649 van het grafmonument. Onder de tekst staan de handtekeningen van Graaf 'd'Ymerselle en Artus Quellin'. Tussen de graaf en de beeldhouwer worden een aantal bepalingen betreffende uitvoering van het werk vermeld.

De graaf wenste onder meer dat 'de materiaelen sullen wesen van marber, te weten hetghene hier int-weit staet van witten marber, het swart van swaerten, ende het roodt van rooden marber'. De prijs van het grafmonument wordt ook vermeld: 'duysent pattacons'. Het contract met de tekening bevinden zich in het Archief van de Parochie Bokhoven dat zich in de Abdij van Berne bevindt. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 42.813)

*Het onlangs gerestaureerde praalgraf van het echtpaar in de parochiekerk van Bokhoven.
(Foto Albert Schreurs, Stadsarchief)*

voor een plaats tegen de eindwand van het noordertransept in de Pauluskerk. Daarom laat hij de achterzijde (de ene lange zijde) van de tombe ook onbewerkt. Graaf Engelbert van Immerseel treft in 1650 intussen maatregelen om het praalgraf bij nader inzien na zijn dood toch maar in het laat-gotische kerkje van Antonius-abt te Bokhoven op te richten en vergeet dan opdracht te geven ook de achterzijde van de tombe te bewerken.

Waarom die aanvankelijke aarzeling van beide echtelieden over de definitieve plaats? Het zijn spannende tijden. In 1650 zou Prins Willem II met plannen rondlopen om De Republiek der Verenigde Nederlanden in bondgenootschap met Frankrijk de oorlog te laten verklaren aan Spanje. Uiteraard met de bedoeling om bij een overwinning delen van de Zuidelijke Nederlanden, die nog onder Spaanse heerschappij vallen, toe te kunnen voegen aan de Republiek. De Franse koning, Lodewijk XIV zou bij voorbaat Antwerpen en het markizaat van Bergen op Zoom aan prins Willem II hebben toegezegd. De graaf blijkt van dit gerucht op de hoogte. Waarschijnlijk valt daarom later de keuze voor een definitieve plaats voor het praalgraf toch weer op Bokhoven, ver buiten eventueel

oorlogsrmoer. Het voltooide praalgraf wordt daarom van Antwerpen naar Bokhoven verscheept.

Er zou nog een andere verklaring zijn voor plaatsing van het praalgraf - gelukkig voor ons! - in Bokhoven en niet in Antwerpen. De uitbeelding van overledenen uitgestrekt op hun graf, zou niet langer passen in de trend die in de Antwerpse kerk toentertijd al gangbaar is. De graaf en de gravin zijn op de tombe immers liggend uitgebeeld: 'gisant', een karakteristieke houding voor keizerlijke en koninklijke personen. Dat is tot de vijftiende eeuw de meest dominante vorm. Daarna zien we overledenen vaak knielend afgebeeld, zoals op de graftombe van bisschop Masius in de Sint-Jan, of zittend, voorbehouden voor pausen. De traditionele wijze van uitbeelden zou niet alleen weinig passen, ze vindt er zelfs tegenkanting. In een beperkend voorschrift voor graven in de Pauluskerk zou de in 1629 verdreven bisschop van 's-Hertogenbosch, Michael Ophovius, dominicaan, de hand hebben gehad. Hij is al vier keer eerder prior van het predikherenklooster in Antwerpen geweest en hij heeft, opnieuw als prior, in 1636 de leiding over een grootscheepse restauratie van de Pauluskerk.

De pronk van het praalgraf

Met deze vorm voor een praalgraf kiest de beeldhouwer Quellyn (of diens opdrachtgever graaf Engelbert ?) voor een traditioneel ontwerp, maar tegelijk neemt hij er in de uitvoering van de beide grafelijke personen ook afstand van. Noch in de expressie van beide beelden noch in begeleidende teksten immers valt iets te bespeuren van de gebruikelijke middeleeuwse waarschuwingen voor de verschrikking van de dood, zoals in de algemene typering: hodie mihi, cras tibi. (Wat mij vandaag is overkomen, zal u morgen gebeuren of wat ik (de dode) nu geworden ben, staat elke levende te wachten). In een van de zuidwestelijke nissen van de Grote Kerk in Breda zien wij als klein grafmonument nog zo'n fraaie, vermanende tekst gecombineerd met de afbeelding van een geraamte. In Bokhoven wil Quellyn echter iedere gedachte aan de dood vermijden. Beide figuren op de zwarte dekplaat bovenop een tombe van witgeaderd rood marmer stralen immers een intense sereniteit en rust uit. Het zijn slapenden in een gemakkelijke houding uitgestrekt, hoofd en schouders diep in het kussen gedrukt met een voluut (krulvormige versiering) aan de voorzijde. Zo lijken de mantels in rijke plooiyal achte-loos om hun lichamen te zijn geslagen. Die mantels tonen een grote aandacht voor textuur, stofuitdrukking en versiering van de kleding, helemaal afgezet met hermelijn, zichtbaar, in hoog reliëf, aan de staartjes van deze diertjes. In plaats van de afschrikwekkende dood is hier de vredige sluimer in marmer afgebeeld.

Het zijn ook geen bijster oude mensen, maar een jonge graaf en een gracieuze gravin in de kracht van hun leven, misschien wel naar de middeleeuwse gewoonte in hun drieëndertigste levensjaar: de leeftijd van de gestorven Christus vóór zijn verrijzenis. Ook de traditionele symbolen voor moed (de leeuw) en trouw (het hondje) aan het voeteneinde van de graaf en de gravin ontbreken. Wel helm en handschoen, tekenen van hun grafelijke waardigheid en van heraldische trots. Er zijn ook geen wenende engelen- of vrouwenfiguren. Aan het hoofdeinde is één klein engelenkopje afgebeeld: een traditioneel barok cherubijtje of zoals de overlevering wil, een ontroerende herinnering aan een vroeggestorven kindje ? Onder de geslachtswapens liggen op vooruitspringende gedeelten van het voetstuk een griffioen en een leeuw. De griffioen is een fabeldier, half arend en half leeuw, koning van hemel en aarde en als zodanig een symbool van Christus. De leeuw is het dier dat nooit slaapt en nergens in eeuwigheid sluimert. Beide dieren met een bol tussen de voorpoten - defensief symbool van de feodale bezittingen en rechten - geven aan de enig zichtbare lange zijde nu een extra accent.

Recente restauratie

Restauratoren van de firma Terwen te Leiden hebben, met steun van het Anjerfonds, in 1997 enkele lichte beschadi-

gingen aan het praalgraf, dat uitzonderlijk gaaf is bewaard, hersteld en bovendien wat kleine reparaties uitgevoerd. Daarbij is gestreefd naar een zo getrouw mogelijke conservering van het monument, dat is opgebouwd uit drie soorten marmer: zwart marmer van Mazij op de geprofileerde dekplaat, de letterplaat en de plint; rood marmer 'rouge royal' van Philippeville voor de tombe en wit marmer van Carrara voor de gebeeldhouwde elementen. De laatste ingrepen zorgen voor een optimale conservering van de huidige toestand van het monument. Dit is bereikt op basis van de hedendaagse uitgangspunten bij restauratie van monumenten van ge-schiedenis en kunst: terughoudend en bescheiden met respect voor het origineel. De tekst in het Latijn vermeldt uitsluitend de namen - ter voortdurende herinnering - van de graaf en de gravin met hun sterfdata onder de afkorting: D.O.M.: deus omnium magister (God is heer over alles) / deo optimo maximo (aan de voortreffelijkste en grootste God).

Noten

- 1 Voor dit artikel werd de volgende literatuur geraadpleegd:
 - H.J.M. Ebeling, 'Het praalgraf Immerzele-Montmorency te Bokhoven', in: *Buiten*, jrg. 21, nr. 9, 1927, pag. 100-102.
 - J. Gabriëls, *Artus Quellien de oude, 'kunstrijk belthouwer'* (Antwerpen 1930) 221-222.
 - P. Breugelmans, 'Pralgraf-Immerzeel-Montmorency te Bokhoven', in: *Met gansen trou, heemkundig tijdschrift* 1952, jrg. 2, pag. 7-10, 23-26, 39-42, 55-57, 74-76.
 - P. Breugelmans, *Gids der R.K. Norbertijnerkerk te Bokhoven* (z.pl. 1956).
 - G. van der Velden, 'Het praalgraf van de grafelijke familie van Ymmerselle de Montmorency. Een kunstwerk van Artus Quellien de Oude', in: *Met gansen trou, heemkundig tijdschrift* 1969, jrg. 19, pag. 76-78, 125-131.
 - G. van der Velden, 'Bezienswaardigheden in de kerk van Bokhoven', in: *Met gansen trou, heemkundig tijdschrift* 1969, jrg. 19, pag. 98-103, 101-102.
 - W. van Leeuwen, *De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Museum voor oude kunst, Brussel, tent. catalogus nr. 105, 1977, pag. 142-143.
 - C.J.H.M. Tax en A.C.M. Koolen, 'Het grafmonument van Engelbert van Immerzeel te Bokhoven', in: *Antiek, tijdschrift voor oude kunst en kunstnijverheid*, okt. 1994, jrg. 29, nr. 3, pag. 28-34.
 - John Damen, *Bokhoven, heerlijkheid aan de Maas*, met foto's van Ernst van Mackelenbergh (Waalwijk 1992).
- 2 J.F.M. Sterck e.a., *De Werken van Vondel* (de z.g. Wereld Bibliotheek-uitgave), 10 dln, (Amsterdam 1927-1937), deel VIII, 1935, pag. 600.
- 3 Stockade, alias Nicolaas de Helt (Nijmegen 1614-Amsterdam 1669).
- 4 G. van der Velden, *De kosterij van Bokhoven 1369-1969* (Tilburg 1976).